

УДК 159. 95.

І. Г. Батраченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ПОНЯТТЯ «АНТИЦИПАЦІЯ» У ПСИХОЛОГІЇ

Проаналізовано співвідношення поняття «антиципації» з близькою до нього термінологією. Показано як у процесі історичного розвитку психології відбувалося поступове підвищення концептуального статусу поняття «антиципації» і набуття ним системотворчих функцій.

Ключові слова: антиципація, передбачення, психічне відображення майбутнього, прогнозування, еволюція поняття.

Проанализировано соотношение понятия «антиципации» с близкой ему терминологией. Показано как в процессе исторического развития психологии происходило постепенное повышение концептуального статуса понятия «антиципации» и приобретение ним системотворчих функций.

Ключевые слова: антиципация, предвидение, психическое отражение будущего, прогнозирование, эволюция понятия.

Correlation of the concept of «anticipation» with the correspondent terminology is analyzed. It is shown how in the process of historical development of psychology there was a gradual increase of conceptual status of the concept «anticipation» and acquisition by it system functions.

Keywords: anticipation, foresight, psychical reflection of the future, prognostication, evolution of the concept.

Постановка проблеми. Терміном «антиципація» у психології описують найрізноманітніші форми психічного відображення майбутнього і регуляцію на цій основі активності живих істот. Але у теоретичному плані ще не до кінця систематизовано строкате розмаїття термінології, що описує ефекти антиципації.

Окрім поняття «антиципація» у психологічній науці для опису відповідних явищ широко використовуються такі близькі до нього терміни як «прогнозування» [8; 28; 42; 44; 48; 52; 53] «імовірнісне прогнозування» [10; 24; 57]; «передбачення» [58; 59], «уявлення про майбутнє» [22; 27] тощо. Поняттями, підпорядкованими поняттю «антиципація», є також поняття «мета», «ціль», «цілепокладання» [18; 31; 32], «модель потрібного майбутнього» [5], «акцептор результату дії» [1], «план», «планування» [29; 41]. Досить активно у психології використовується і термін «очікування», «експектація» [13; 26]. Окремим різновидом антиципації є феномени надії [35; 37; 19] та відчаю [37].

Тобто феномен антиципації у психології куди частіше досліджується без вживання терміну «антиципація», ніж оперуючи зазначеним поняттям. Пропозиція Б. Ф. Ломова та Є. М. Суркова зробити поняття «антиципація» інтегративним, що пропагувалася ними у 80-х роках минулого століття, хоч і різко підвищила його популярність серед психологів, але реального домінуючого статусу йому ще не надала. Однак вживаність терміну «антиципація» серед психологів, як свідчить аналіз наукової літератури, невпинно зростає. Серед російських психологів з'явилася ціла низка дослідників, які зацікавилися проблемою антиципації [3; 20; 33; 34; 50; 51; 60 та ін.]. До 1980-х термін «антиципація» серед російських психологів вживається вкрай рідко (і радянських теж). До цих рідкісних випадків слід віднести, насамперед, статті Геллерштейна [14], а також ранню роботу Є. М. Суркова із співавторами [11].

Приємно відзначити також те, що останнім часом інтерес до спеціального дослідження антиципації з'явився і серед українських психологів. Ще на початку 90-х років минулого століття автор даної роботи був практично єдиний в Україні, хто спеціально досліджував проблему антиципації [4]. Нині коло українських

дослідників психологічних аспектів антиципації досить швидко розширюється [7; 9; 21; 39; 40; 43; 45; 46; 47].

Як добре видно з викладеного вище, термін антиципація впевнено рухається до домінуючого становища серед термінології психологічної науки, якою описуються різноманітні прояви стосовно фактора майбутнього, і в цьому контексті виникає питання про те, якого, так би мовити, максимального термінологічного статусу слід надати поняттю «антиципація» серед понятійно-категоріального апарату сучасної психології.

Мета статті: Проаналізувати історію входження поняття «антиципація» у психологічну науку і виокремити основні тенденції його еволюції в термінологічному апараті психології.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Прийнято вважати, що поняття «антиципація» у психологію увів В. Вундт, і воно органічно долучилося до термінологічного апарату психології свідомості [12]. Принаймні такої думки дотримуються у своїй класичній роботі Б. М. Ломов та Є. М. Сурков [30]. Але на сьогодні є уточнення щодо зазначеної першості. Так, зокрема, А. А. Дев'яткін звертає увагу на те, що майже одночасно з роботою В. Вундта у 1989 році в «Американському психологічному журналі» була опублікована стаття К. Хілла, у якій теж використовувалося поняття «антиципація» [16, с. 193]. Але як би то не було це поняття увійшло у психологію практично разом з її виокремленням у самостійну науку.

До того, слід зазначити, що поняття «антиципація» використовувалося і на так званому донауковому етапі розвитку психологічної науки, коли вона розвивалася, насамперед, у лоні філософії. У філософію ж першим поняття «антиципація» ввів давньогрецький філософ Епікур.

Давньогрецьке слово «антиципація» означало «схвачувати наперед». Це свідчують у своїй роботі і Марк Тулій Ціцерон [55], і Секст Емпірик [49, с. 215], які вслід за Епікуром користувалися цим терміном. Під останнім вони розуміли досвідні, наперед наявні в душі людини уявлення про речі та явища, природжене попереднє звання про них (передзнання). У цьому значенні поняття антиципації від Епікура перейняли і стоїки.

Пізніше давньогрецький термін антиципація було асимільовано філософами Стародавнього Риму. З цієї причини у більшості психологічних філософських та інших словників і енциклопедій зазначається, що слово має латинське походження.

Антиципацію у сенсі апріорного знання розглядав як основний принцип пізнання І. Кант. Під нею він розумів знання, за допомогою якого людина апріорно пізнає те, що пізнає емпірично [25]. Великого значіння надавав антиципації як апріорному знанню і поет та філософ Гете, тісно пов'язуючи її з поетичним даром. Він стверджував, що істинний поет володіє природженим знанням життя і для його зображення йому не потрібно ні великого життєвого досвіду ні емпіричної оснастки [6]. Однак він додавав, що таке природжене знання, антиципація, торкається лише речей, споріднених таланту поета. Тому залежно від широти чи обмеженості антиципації визначається і масштаб поетичного дару

Саме у зазначеному вище сенсі В. Вундт і запозичив поняття «антиципація» з філософії у психологію, пов'язуючи її з апперцепцією, наявним у свідомості ще до сприймання враженнями [12]. Дещо пізніше У. Джеймс писав, що в актах людської уваги має місце антиципація акта уваги [17], а Люїс говорив про преперцепцію в актах сприймання [17]. Але ні В. Вундт, який увів до науково-психологічного вжитку поняття антиципація, ні У. Джеймс, ні інші представники психології свідомості спеціального дослідження не робили, а використовували в контексті дослідження інших психологічних проблем, які знаходилися у фокусі їхньої уваги.

Більше того, біхевіоризм, який після кризи психології свідомості на деякий час зайняв панівне становище у психологічній науці, відкинув поняття антиципації як

непотрібне і ненаукове. Тільки після кризи ортодоксального біхевіоризму, яка не примусила себе довго чекати, для досліджень антиципації настав значно сприятливий період.

Спроби необіхевіористів виправити класичну стимульно-реактивну схему аналізу поведінки шляхом уведення різного роду проміжних змінних відродили ідею антиципації у величезному розмаїтті різноманітних термінів, що так чи інакше описують здатність живих істот до передбачення. Зокрема, Толмен починає користуватися поняттям мети, наміру, очікувань (експектації), пізнавальних карт, гіпотез. К. Халл виділяє і досліджує цілу низку форм активності, які він називає частковими антаципуючими реакціями. У психології інтенсивно починає використовуватися введене Брунсіком поняття імовірнісного очікування. Різноманітні трактування, установки в необіхевіоризмі також торкаються тих чи інших аспектів проблеми антиципації [2]. Хоча, хіба що окрім К. Халла, самим терміном «антиципація» необіхевіористи не користувалися. При цьому новим кроком у розвитку цього поняття стало те, що його застосування було розширено за межі свідомості і адаптоване щодо аналізу поведінкових актів.

Представники Вюрцбургської школи мислення, піддавши критиці трактовку мислення як перебіг асоціацій, зайнялися питанням про спрямованість мислення, його детермінацію і як необхідність зіткнулися з проблемами антиципації. Н. Ах висунув для пояснення механізму спрямованості мислення поняття детермінуючої тенденції, вважаючи, що фактором, який спрямовує пошуки невідомого при розв'язуванні задачі, є цільове уявлення [15]. О. Зельц, розвиваючи ці погляди, запропонував розглядати задачу як «схематично антиципуючий комплекс», де невідоме утворює «прогалину», яку треба заповнити в процесі розв'язування задачі [15]. Пізніше започаткована традиція прогностичного підходу до вивчення мислення була продовжена в радянській психології А. В. Брушлінським [8].

Поняттям антиципації користувалися також і прихильники психоаналізу С. Арігі [62], З. Фрейд [54] та ін. Антиципація, на їхню думку, призначена для обслуговування принципу реальності. Наприклад, передбачення небезпеки дозволяє зберегти своє існування і відмовитися від дій із шкідливими наслідками, часто навіть на шкоду принципу задоволення. Передбачення насолоди або передчуття страждання належить до найважливіших регуляторів поведінки. Прояви антиципації можуть зустрічатися і в різних патологічних реакціях, наприклад, у виникненні невротичних станів (непокою, скорботи, депресії і т.п.).

Розроблялася проблема антиципації і в когнітивній психології. Обмеженість лінійних моделей переробки інформації людьми, з яких спочатку виходили представники цього напрямку, дала поштовх до пошуку моделей, більш адекватних вибірковому характеру переробки інформації людською психікою. У зв'язку з цим У. Найссером була запропонована циклічна модель, згідно з якою сприйняття та переробка інформації людиною являють собою циклічний потік передбачення і збирання інформації. Він також підкреслював, що ця модель справедлива не тільки по відношенню до сприйняття, але і по відношенню до психічної активності в цілому [36].

У радянській психології історично склалося так, що ідея антиципації спочатку розроблялася мовби у кількох паралельних напрямках. З одного боку, з проблемою антиципації зіткнулися вчені, які працювали в галузі нейро- і психофізіології. Ще І. П. Павлов, розробляючи теорію умовних рефлексів, підкреслював їхню випереджувальну функцію: пристосування живої істоти до майбутніх подій, їхня обумовленість фактором майбутнього часу [38].

П. К. Анохін, розвиваючи ідеї І. П. Павлова, вводить для пояснення механізмів поведінки поняття акцептора дії, розуміючи під ним модель його аферентних властивостей, що прогнозує результат Порівняння зворотної аферентації з

цією моделлю слугує важливим механізмом регуляції дій. Цю вихідну ідею П. К. Анохін розвинув у теорію функціональних систем, а також ввів у науку категорію випереджаючого відображення [1]. Близькі уявлення про регуляцію поведінки були розроблені М. О. Бернштейном. Він запропонував розглядати поведінку як процес розв'язання задачі, що включає в себе як найважливіший компонент «модель потрібного майбутнього». Уявлення про рефлекторну дугу було відкинуто як перше грубе наближення до дійсності і замінено новим уявленням про рефлекторне кільце [5].

Особливий внесок у розробку проблеми антиципації складають роботи, виконані в руслі концепції імовірного прогнозування (І. М. Фейгенберг, В. А. Іванніков, Д. А. Ширяєв та ін.). Цей термін трактується як «здатність зіставляти інформацію про наявну ситуацію з інформацією про минулий досвід, що зберігається в пам'яті, і на основі всіх цих даних будувати гіпотези про майбутні події, приписуючи їм ту чи іншу імовірність» [10, с. 8].

Прогнозування як пізнавальна здатність досліджувалася в роботах Л. А. Регуш. Пізнавальна прогностична здатність розуміється цим автором як сукупність якостей розумових процесів, що визначають успішність пізнавальної прогностичної діяльності суб'єкта. Ефективність функціонування прогнозування у професійній діяльності залежить від рівня розвитку якостей розумових процесів, а також значною мірою від змістовної сторони прогнозування – професійних знань. При цьому було встановлено, що темпи оволодіння знаннями як інформаційною основою прогнозування і темпи розв'язання професійних прогностичних задач не збігаються: засвоєння знань йде значно швидше, ніж підвищення результатів. Успішність застосування професійних знань залежить від ступеня їхньої оперативності [44].

Усі вищезазгадані роботи були присвячені вивченню антиципації в окремих аспектах. Першою спробою проаналізувати проблему антиципації в цілому стала монографія Б. Ф. Ломова та Є. Н. Суркова «Антиципація в структурі діяльності», що вийшла в 1980 році. Саме в цій роботі було сформульовано найбільш чітко і повне визначення антиципації як здатності діяти і приймати рішення з певним просторово-часовим випередженням по відношенню до очікуваних майбутніх подій [30].

У цій роботі було розглянуто закономірності антиципації загальнопсихологічного характеру. До такої Б. Ф. Ломов та Є. Н. Сурков відносять багаторівневий системно-інтегральний та ієрархічний характер антиципації. У залежності від типу вирішуваних людиною задач було виділено п'ять рівнів організації процесів антиципації: субсенсорний, сенсомоторний, перцептивний, уявний та мовно-розумовий. По суті, тільки в останні десятиліття завдяки роботам Б. Ф. Ломова та Є. Н. Суркова, термін «антиципація» став активно використовуватися в психології, і в рамках саме цього терміна розпочалися процеси інтеграції накопичених психологічних знань про антиципацію [30].

Загальнопсихологічного статусу поняттю «антиципація» пропонує надати і О. О. Сергієнко. На думку цієї авторки, вже сам процес психічного розвитку є антиципуючим, бо кожна його стадія не тільки спирається на попередні, є їх продовженням, але й містить у собі зародки та передумови наступних [50]. Безперечно, розвиток психіки в онтогенезі має випереджаюче спрямування. Але, мабуть, не варто настільки розширювати поняття «антиципація», аби воно за своїм обсягом майже злилося з категорією випереджаючого відображення. Хоча, врешті-решт, кожний дослідник має право на своє розуміння тієї чи іншої категорії.

Такі основні історичні віхи дослідження проблеми антиципації. Спробуємо тепер підсумувати тенденції еволюції поняття «антиципація» і накреслити напрями подальшої розробки цієї проблематики.

Висновки. Перша тенденція розвитку поняття антиципації полягає в розширенні його обсягу і змісту. Наприклад, у руслі психології свідомості до поняття антиципації включали тільки усвідомлювані її форми. Пізніше почали розглядати і неусвідомлювані форми передбачення. Довгий час когнітивні аспекти антиципації (що вивчалися в рамках психології свідомості, Вюрцбургської школи мислення, когнітивної психології) та її регулятивні ефекти (частково антициповані реакції в необихевиоризми, умовні рефлексії і т.п.) розглядалися окремо, поза її єдністю і зв'язком одне з одним. По суті, лише в роботах Б. Ф. Ломова та Є. Н. Суркова антиципація почала вперше розглядатися як єдине когнітивно-регулятивне утворення. Далі, якщо антиципація спочатку розглядалася тільки в проявах мислення і уяви, то пізніше вона була включена до контексту інших психічних процесів (сприйняття, сенсомоторні реакції).

Інша тенденція полягає в переході від розгляду антиципації як явища, вивчення якого є потрібним для розв'язання окремих питань, до уявлення про антиципацію як універсальний компонент будь-якої активності, вивчення якого необхідне для розв'язання проблем загальнопсихологічного порядку. Тому антиципація у своїх різноманітних формах має універсальне значення для будь-яких різновидів людської діяльності.

Оскільки антиципація має загальне значення для регуляції будь-яких різновидів людської активності, то вона повинна мати, зокрема, і цілий ряд закономірностей, інваріантних відносно конкретного змісту активності суб'єкта.

Але, з іншого боку, включаючися в конкретний різновид людської активності, антиципація, поряд з загальнопсихологічними закономірностями, набуває і багато специфічних особливостей. Причому через надзвичайне розмаїття і суттєві несхожості і окремих видів людської активності питома вага цих специфічних закономірностей у функціонуванні антиципації може бути настільки великою, що є підстави виділяти їх як предмет спеціального дослідження: Тому можна припустити, що подальший розвиток досліджень проблеми антиципації буде йти, з одного боку, в напрямі формування загальнопсихологічної теорії антиципації, а з іншого – в напрямі спеціально-психологічних теорій антиципації (комунікативної, педагогічної, ділової тощо).

Бібліографічні посилання

1. **Анохин П. К.** Философские аспекты теории функциональной системы / П. К. Анохин – М., 1978.
2. **Асмолов А. Г.** Проблема установки в необихевиоризме: прошлое и настоящее / А. Г. Асмолов // Вероятностное прогнозирование в деятельности человека / под ред. И. М. Фейгенберга и Г. Е. Журавлева. – М., 1977. – С. 60–111.
3. **Базылевич Т. Ф.** Системное исследование антиципации в структуре индивидуальности / Т. Ф. Базылевич // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 46–55.
4. **Батраченко І. Г.** Психологія розвитку антиципації людини / І. Г. Батраченко. – Дн., 1996.
5. **Бернштейн Н. А.** Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н. А. Бернштейн - М., 1966.
6. Беседы с Гёте // <http://sem44.narod.ru/ekkerman/ekkerman04.htm>.
7. **Бочарова С. П.** Связь показателей эффективности оперативной памяти с точностью антиципации в задачах слежения / С. П. Бочарова, С. Г. Кисель, В. В. Плохих // Психол. журн. Российская академия наук. – 1998. – Т.19. – №5. – С.54–59.
8. **Брушлинский В. А.** Мышление и прогнозирование / В. А. Брушлинский. – М., 1979.
9. **Будз М. М.** Використання навичок антиципації у музично-професійному навчанні / М. М. Будз // Наук. зап. – Рівне, 2003. – Вип.27: Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. – С. 115–117.
10. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека / под ред. И. М. Фейгенберга и Г. Е. Журавлева. – М., 1977.

11. **Водлозеров В. М.** К вопросу об уровнях антиципации в структуре сенсомоторных и интеллектуальных действий спортсмена / В. М. Водлозеров, Г. В. Суходольский, Е. Н. Сурков // Вопросы психологической подготовки к соревнованиям в спорте. – Л., 1972.
12. **Вундт В.** Введение в психологию / В. Вундт. – М., 1912.
13. **Гаженко О. П.** Соціальні очікування старшокласників та їхніх батьків від системи вищої освіти / О. П. Гаженко // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №4. – С. 23–25.
14. **Геллерштейн С. Г.** Антиципация в свете проблемы бессознательного / С. Г. Геллерштейн // Проблемы сознания. – М., 1966. – С. 305–316.
15. **Гиппенрейтер Ю. Б.** Хрестоматія по общей психологии. Психология мышления / Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухов. – М., 1981.
16. **Девяткин А. А.** Явление социальной установки в психологии XX века : монография / А. А. Девяткин – Калининград, 1999.
17. **Джеймс У.** Внимание / У. Джеймс // <http://www.psychology-online.net/articles/doc-494.html>.
18. **Дичковська Г.** Формування мети діяльності та феномен сакралізації / Г. Дичковська, Р. Пятківський // Соціальна психологія. – 2005. – №2. – С. 83–93.
19. **Дьяконов Г.** Діалогічне дослідження надії / Г. Дьяконов // Соціальна психологія. – 2005. – №4. – С. 163–171.
20. **Жукова Н. В.** Единство антиципации и рефлексии как психологический механизм регуляции мышления студента в контекстном обучении : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. психол. наук / Н. В. Жукова. – М., 2000.
21. **Загайкевич С. В.** Антиципация жизненного кризиса как предпосылка преодоления беспомощности в безнадежной ситуации / С. В. Загайкевич // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К., 1997. – С. 28–30.
22. **Захарчук Т. П.** Метод вільного опису у дослідженні уявлень молоді про своє майбутнє подружнє життя / Т. П. Захарчук // Психологія. – К., 2002. – Вип. 15. – С. 260–267.
23. **Ибн Сина.** Избранные философские произведения / Сина Ибн. – М., 1980.
24. **Иванников А. В.** Вероятное прогнозирование и преднастройка к движениям / А. В. Иванников, И. М. Фейгенберг – М., 1978.
25. **Кант И.** Критика чистого разума / И. Кант [пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным ; примеч. Ц. Г. Арзаканяна] – М., 1994.
26. **Коновалова О. А.** Проблема експектацій в спілкуванні / О. А. Коновалова // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – №8. – С. 30–31.
27. **Леонтьев Д. А.** Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д. А. Леонтьев, Е. В. Шелобанова // Вопросы психологии. – 2001. – №1 – с.57.
28. **Линчевский Э. Э.** Психологические аспекты взаимопонимания (прогнозирование в процессе общения) / Э. Э. Линчевский. – Л., 1982.
29. **Лисовский В. Г.** Зависимость жизненных планов молодежи от пола и возраста / В. Г. Лисовский // Возрастная психология взрослых. Л., 1971. – Вип. 2. – С. 20–27.
30. **Ломов Б. Ф.** Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. – М., 1980.
31. **Лысюк Л. Г.** Эмпирическая картина становления продуктивного целеполагания у детей 2–4 лет / Л. Г. Лысюк // Вопр. психол. – 2000. – №1. – С. 58.
32. **Малиненко Т. І.** Психологічні особливості процесу цілепокладання у керівників вищих навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. психол. наук : 19.00.01 / Т. І. Малиненко. – О., 2005.
33. **Мальцев С. М.** О субсенсорном и сенсомоторном уровнях антиципации в музыкальной импровизации / С. М. Мальцев // Вопр. психол. – 1988. – №3. – С. 115–122.
34. **Менделевич В. Д.** Неврология и психосоматическая медицина / В. Д. Менделевич, С. Л. Соловьева. – М., 2002.
35. **Муздыбаев К.** Феноменология надежды / К. Муздыбаев // Психол. журн. – 1999. – №3. – С. 18–27.
36. **Найссер У.** Познание и реальность / У. Найссер. – М., 1981.
37. **Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко.** – К., 2005.

38. **Павлов И. П.** Рефлекс цели / И. П. Павлов // <http://www.easyschool.ru/books/12/31/>
39. **Плохих В. В.** Временной параметр антиципации в процессе слежения за движущимся объектом / В. В. Плохих // Психол. журн. – 2002. – №... – С. –53.
40. **Подкоритова Л. О.** Поняття «антиципація», «передбачення», «прогнозування»: спільне й відмінне / Л. О. Подкоритова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. X, част. 1 – К., 2008 – С. 352–358.
41. **Посохова В.** Интернет-средовщце і формування гендерної ідентичності в процесі життєвого планування / В. Посохова // Соціальна психологія. – 2005. – №4. – С. 153–162.
42. **Прасол Д.** Структура прогностичного компонента та його роль в управлінській діяльності / Д. Прасол // Соціальна психологія. – 2005. – №5 (13). – С. 38–45.
43. **Профотаєва О. М.** Формування здібностей до антиципації студентів-дружкурників у процесі навчання пошукового читання / О. М. Профотаєва // Актуальні проблеми менталінгвістики. – Черкаси, 2003. – Ч.2. – С. 149–153.
44. **Регуш Л. А.** Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Л. А. Регуш. – СПб., 2003.
45. **Рихальська О. Г.** Психологічні особливості життєвої антиципації особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / О. Г. Рихальська. – К., 2004.
46. **Саврасов В. П.** Функции «неявного знания» в структуре антиципаций / В. П. Саврасов // Актуальні проблеми педагогіки та психології. – Дн., 1996. – Т. 1. – С. 94–99.
47. **Савчин І. М.** Дослідження антиципації життєвого шляху в ранній юності / І. М. Савчин // Зб. наук. пр.: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип.8, ч.2. – С. 214–219.
48. **Самойлов О. Є.** Основи логіко-психологічної теорії мисленнєвого прогнозування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : 19.00.01 / О. Є. Самойлов. – К., 1999.
49. **Секст Эмпирик.** Сочинения в двух томах. Т. 1. / Эмпирик Секст; [вступит. статья и пер. с древнегреч. А. Ф. Лосева]. – М., 1975.
50. **Сергиенко Е. А.** Антиципация в раннем онтогенезе человека / Е. А. Сергиенко. – М., 1992.
51. **Сергиенко Е. А.** Раннее конгнитивное развитие: Новый взгляд / Е. А. Сергиенко. – М., 2006.
52. **Степаносова О. В.** Мотивация и интуиция в регуляции вербальных прогнозов при принятии решений / О. В. Степаносова, Т. В. Конилова // Психол. журн. – 2006. – №... – С. 59–67.
53. **Сычев О. А.** Исследование прогнозирования в психологии / О. А. Сычев // <http://www.spf.kemsu.ru/portal/psy2004/1.9.htm>
54. **Фрейд З.** Психология бессознательного / З. Фрейд. – М., 1990.
55. **Цицерон.** Философские трактаты / Цицерон. – М., 1985.
56. **Чернобровкін В. М.** Цілепокладання у педагогічній діяльності / В. М. Чернобровкін // <http://www.psy-science.kiev.ua/departament/texty/v8.2/chemobrovkin.doc>
57. **Ширяев Л. А.** Психофизиологические механизмы вероятностного прогнозирования / Л. А. Ширяев. – Рига, 1986.
58. **Шиян И. Б.** Предвосхищающий образ в структуре диалектического мышления дошкольников / И. Б. Шиян // Вопр. психол. – 1999. – № 3. – С. 57.
59. **Эльконинова Л. И.** Возрастная характеристика предвидения в мышлении дошкольников / Л. И. Эльконинова // Вопр. психол. – 1987 – №2. – С. 33.
60. **Эльконинова Л.** Психологические особенности антиципации дошкольников / Л. Эльконинова // Новые исследования в психологии. – М., 1985. – №2. – С. 52–55.
61. **Anticipation** // Encyclopedia of Psychoanalysis Ludwig Eidelberg M., Editor in Chief. The Free Press, New York. Collick-Machilaun Limited, London. – P. 148–149
62. **Artie S.** «The Process of Expectation and Anticipation». JNMD, 106,1947

Надійшла до редколегії 15.04.09.